

Amalas ir kitos *laumės šluotos* lietuvių tradicinėje kultūroje

JURGITA MACIJAUSKAITĖ - BONDA

Vytauto Didžiojo universitetas

ANOTACIJA. Straipsnio tikslas – surinkti ir susisteminti duomenis apie paprastąjį amalą (*Viscum album*) ir ant medžių augančius kitus gamtos darinius, kaip antai šluotą ar paukščio lizdą primenančias ragangrybio sukeltas šakelių deformacijas, atskleisti jų vaizdinį lietuvių tradicinėje kultūroje. Aptariami šių augalų pavadinimai, analizuojami amalo ir ragangrybio sukeltų šakelių sutankėjimų atsiradimą nusakantys etiologiniai naratyvai, nagrinėjamas jų vaizdinys tautosakoje, liaudies tikėjimuose ir papročiuose. Pristatomų augalų vaizdinį lietuvių pasaulėžiūroje padeda atskleisti turimos medžiagos lyginimas su kitų šalių mitologijos duomenimis, tikėjimais, papročiais. Tyrimas parodė, kad senojoje lietuvių pasaulėžiūroje amalui teiktos vegetacijos, gyvybingumo, vaisingumo simbolinės reikšmės. Ir amalo, ir rutuliškai suaugusių ragangrybio paveiktų šakelių vaizdiniai mitinėje–simbolinėje plotmėje kai kuriais atvejais tapatūs, jiems priskiriamos analogiškos apsauginės galios.

RAKTAŽODŽIAI: amalas, laumės šluota, medis, ragangrybis, velnias.

ĮVADAS

Amalas – pasaulyje plačiai paplitęs parazitinis augalas, minimas daugelio tautų tradiciniuose naratyvuose, mitologijoje, tikėjimuose, naudojamas apeigose, atliekant magines praktikas, liaudies medicinoje. Pasaulyje suskaičiuojama apie 450 šio augalo rūšių, o Lietuvoje žinoma viena – paprastasis amalas (*Viscum album*) (Navasaitis 2004: 683).

Paprastasis amalas – amalinių (*Viscaceae Batsch*) šeimos amalo (*Viscum*) genties augalas, randamas Pietų, Vidurio ir Vakarų Europoje, nuo Viduržemio jūros iki Skandinavijos, taip pat Kaukaze ir Mažajoje Azijoje (ten pat: 684). Dėl palankių klimato sąlygų šis nuodingas 50–80 cm skersmens rutuliškas ar kiek suplotas visžalis krūmas pastaruoju metu išplito ir bemaž visoje Lietuvoje, ir netgi tiek, kad, dendrologų nuomone, net tampa nepageidaujamas (ten pat: 684–685). Vis dėlto paprastasis amalas svarbus Lietuvos biologinei įvairovei ir yra vienintelis savo rūšies augalas Lietuvoje, todėl yra saugomas ir įrašytas į „Apribotų ar draudžiamų rinkti

bei prekiauti laukinių augalų ir grybų sąrašą“ (Sąrašas 2000). Mūsų šalyje jis dažniausiai aptinkamas tuopų, beržų, klevų, drebulių, ievų, šermukšnių, gudobelių ir obelių šakose (Snarskis 1959: 13–17; Navasaitis 2004: 684).

Skandinavams, keltams, anglosaksams amalas, arba, Jameso George'o Frazerio žodžiais, auksinė šaka (angl. *golden bough*), buvo šventas, ypatingomis galiomis pasižymintis augalas. Jį naudojo apeigose ir maginėse praktikoje (Frazer 1993: 160, 658–667). Šiam visžaliam krūmui nepaprastų galių priskirdavę ir vakarų bei pietų slavai (Усачева, Кабакова 2004: 347–348). Žinių apie ypatingą amalo traktuotę lietuvių archajinėje pasaulėžiūroje taip pat turime, tačiau gana mažai. Greičiausiai tai lėmė klimatinės sąlygos: atšiaurios žiemos mūsų šalyje praėityje stabdė amalo plitimą, nes jis neatsparus šalčiams (Snarskis 1959: 17; Navasaitis 2004: 685).

Senąją baltų kultūrą pristatančiuose senuosiuose rašytiniuose šaltiniuose amalas pirmą kartą paminėtas XVII amžiuje. Matas Pretorijus *Prūsijos įdomybių, arba Prūsijos regyklos* ketvirtosios knygoje, pasakodamas „apie kitus šventus prūsų medžius“, rašo:

Senovės prūsai ne kiekvieną ąžuolą arba medį laikė šventenybe, bet paprastai tik rumbuotus (*Rombhota*), tai yra, kurie taip keistai suaugę ir visus kitus pranokdavo aukščiau bei pločiu. Ypač jei juose būdavo amalo – šitokie ąžuolai nadruvių bei skalvių slapčia dar tebe-garbinami; senovės prūsai šventais laikydavo ir tokius kitų rūšių medžius (BRMŠ III: 231).

Šios prūsų istoriko pateikiamos žinios turi panašumo su romėnų istoriko Plinijaus Vyresniojo aprašomomis keltų religinėmis tradicijomis¹. Deja, daugiau paliudijimų apie baltų ar, konkrečiau, lietuvių garbintus amalais apaugusius medžius arba amalus senojoje raštijoje nerasta, nors apie ypatingą šio augalo vietą senojoje lietuvių pasaulėžiūroje byloja XIX a. pabaigoje–XX a. surinkta folkloro ir etnografijos medžiaga.

Lietuvoje amalo vaizdinys fragmentiškai pristatomas keliuose skirtingų sričių humanitarų darbuose. Amalą, kaip vieną iš baltų mitologemų, tyrė Rolandas Kregždys (2012: 260–292). Kalbininkas nagrinėjo amalo mitologemos mitopoetines reikšmes ir pateikė etimologinę žodžio „amalas“ analizę. Anot R. Kregždžio, fitonimo *amalas*, kaip nuolat žaliuojančio augalo pavadinimo, etimologinė reikšmė siejama su vaisingumu ir gyvybingumu (ten pat: 283). Etnolingvistė Birutė Jasiūnaitė straipsnyje, skirtame mitologinių personažų įrankių frazeologijoje analizei, be kitų vaizdinių, trumpai aptarė ir amalą, arba „laumės / raganos šluotą“ (Jasiūnaitė 2008: 245–261). Gilindamasi į šluotos, šlavimo ir šiukšlių simbolines reikšmes lietuvių tautosakoje ir papročiuose, „laumės šluotą“ glaustai pristatė ir folkloristė Radvilė Racėnaitė (2011: 88). Amalo kaip „medaus rasos“ semantinę reikšmę ir tradicinę-

1 Pasak šio I mūsų eros amžiuje gyvenusio romėnų istoriko, keltų druidai šventais laikė ir garbino ąžuolus ir ant jų augančius amalus (Frazer 1993: 659).

Amalai beržo šakose. Straipsnio autorės nuotrauka, 2016

je pasaulėžiūroje gyvavusį botaninio amalo ryšį su bitėmis nagrinėjo Daiva Vaitkevičienė (2001: 81–84). Remdamasi analogiškais žiniomis, kad „kitaip amalas (amaras) dar vadinamas medaus rasa, reiškiančia taip pat ir nektarą, bičių surenkamą ir pagaminamą iš žiedadulkių“, kalbininkė Aurelija Gritėnienė pateikė su lietuvių mitologija siejamą plautės (*Pulmonaria*), arba, panevėžiškių potarmėje, *amariuko*, interpretaciją (Gritėnienė 2006: 76–77). Algirdas Julius Greimas studijoje *Tautos atminties beiškant: apie dievus ir žmones* nagrinėjo poliseminio žodžio „amalas“ meteorologines „žaibo be griaustinio“ reikšmes ir „javų laukus užpuolančios ir derlių naikinančios skystos kenksmingos medžiagos“ įvaizdį (Greimas 1990: 53–54).

Taigi, nors lietuvių tyrinėtojai į amalą jau yra atkreipę dėmesį, šio aukštai medžių viršūnėse ištisus metus žaliuojančio krūmo vaizdinį išsamiau pristatančių darbų

neturime. Tai paskatino surinkti bei susisteminti duomenis ir analizuojant įvairiūrūšę tautosakinę, kalbinę ir etnografinę medžiagą atskleisti amalo vaizdinį lietuvių tradicinėje kultūroje. Pradėjus gilintis į surinktus duomenis pastebėta, kad žodis „amalas“ ir kiti amalo pavadinimai, kaip antai *laumės šluota*, yra daugiareikšmiai ir gali įvardyti ne tik šį medžių šakose aptinkamą visžalį krūmą, bet ir tam tikrus šluotas ar paukščių lizdus primenančius šakelių sutankėjimus beržuose, atsirandančius dėl parazitinio ragangrybio. Dėl šios priežasties tyrimo laukas išplėstas, juolab kad abiejų tyrimo objektų traktuotė senojoje lietuvių pasaulėžiūroje tam tikrais atvejais sutampa. Straipsnyje aptariami šių augalų pavadinimai, analizuojami amalo ir ragangrybio sukeltų šakelių sutankėjimų atsiradimą nusakantys etiologiniai naratyvai, nagrinėjamas jų vaizdinys tautosakoje, liaudies tikėjimuose ir papročiuose. Tyrimui atlikti pasitelkiami analitinis aprašomasis ir lyginamasis metodai, turimi lietuviški duomenys gretinami su analogiškais kitų šalių duomenimis.

AMALO PAVADINIMAI IR KITI AMALU ĮVARDIJAMI AUGALAI

Lietuvių *amalas*, latvių *amulis*, rusų *омела*, lenkų *jemiola* yra giminingi žodžiai. Pasak Vladimiro Toporovo, pirminė forma **amel-* atkuriamą remiantis prūsų vietovardžiais *Amelung*, *Ammelink*, jotvingių **Amalvas*, lietuvių *Amālė*, *Amālis*, *Āmalvas* ir kt. (LKEŽ). Kaip teigia R. Kregždys, „etimologinė leksemų, įvardijančių fitonimą amalas ‘*Viscum album*’ raida suponuoja ide. archetipinį referentą ‘nuolat žaliuojantis augalas’ ↔ ‘vegetacijos, gyvybingumo simbolis’ ↔ ‘jėgą, galią suteikiantis augalas’“ (Kregždys 2012: 283)². Taigi amalo pavadinimas koduoja šio visžalio krūmo gyvybingumą, vitalines galias.

Lietuvių kalbos žodyno duomenimis, žodis „amalas“ turi daugiau nei vieną reikšmę. Botaninis amalas apibrėžiamas kaip „ant medžių augantis parazitas, gausiai šakotas, kaip šluota, laumšluotė“. Iliustraciniai pavyzdžiai iš gyvosios kalbos rodo, kad tas žodis žinomas visoje Lietuvoje. Pateikiamas ir frazeologizmas *augti amalais*, pabrėžiantis šio augalo gyvybingumą ir reiškiantis „augti vešliai“, pavyzdžiui, sakoma: *Žolė auga amalais po lytaus* (LKŽe: amalas). Kitos amalo reikšmės: 1) amaras; 2) ant lapų saldi limpama medžiaga, gaminama amarų (parazitų), lipčius; 3) augalų liga (rūdys), tariamai atsirandanti po žaibo be griautinio; 4) žaibas be griautinio; 5) visokie bimbalai, jų užimas, vabzdžių birzgesys ore (LKŽe: amalas)³. Prie sąrašo reikėtų pridėti ir kalbininkės A. Gritėnienės panevėžiškių potarmėje aptiktą

2 Anglų kalba šis parazitinis augalas vadinamas *mistletoe*, norvegų – *misteltein*, danų – *mistelten*. Žodis *mistletoe* yra kilęs iš dviejų germaniškos kilmės žodžių *mistel* (neaiškios kilmės) ir *tān* ‘šakelė’ (ODE: 1133).

3 Žodyne pateikiamas žodžio „amalas“ prasmės ir jas iliustruojančius pavyzdžius straipsnyje nagrinėja R. Kregždys (2012: 265–267).

amariuko pavadinimą, įvardijantį plautę, t. y. dar vieną augalą (Gritėnienė 2006: 76–77). Taip pat pažymėtina, kad, kaip rodo toliau straipsnyje pateikiami etnografiniai duomenys, botaninio ir su meteorologiniais reiškiniais siejamo amalo prasmės gali turėti ryšį ir būti semantiškai motyvuotos.

Bendrinėje lietuvių kalboje ir tarmėse amalas taip pat vadinamas *amuolu*, *tirkšliu*, *tiršliu*, *prilypu*, *laumės / raganos / raganės / velnio šluota*, *laumšluote* (LKŽe; Navasaitis 2004: 684). D. Vaitkevičienė amalui priskiria ir *bičiakrėslio* pavadinimą (Vaitkevičienė 2001: 82). Vis dėlto ir pastaruosiuose pavadinimuose esama šiekios tokios painiavos, nes minėtų mitinių būtybių šluotomis įvardijami ne tik amalai, bet ir įvairūs kiti ant medžių aptinkami parazitiniai augalai (plg. panašios darybos *velnio / laumės rykštė*).

Pavyzdžiui, minėta laumšluotė *Lietuvių kalbos žodyne* apibrėžiama ne tik kaip amalas, bet ir kaip *parazitinio grybelio pakenktos medžių šakos, suaugusios į šluotą; laumės šluota* (LKŽe: laumšluotė, žr. taip pat LKŽe: laumšluotėtas; FŽ: 376). Geografiškai šis pavadinimas labiau žinomas Žemaitijoje, t. y. šiaurės vakarų Lietuvoje. Pavadinimą užfiksavęs Simonas Daukantas aiškina: „ir taip šiandien dar medžiuse nevykusias šakas laumšluotėms vadina“ (ten pat). Kyla klausimas, ką istorikas vadina „nevykusiomis šakomis“. Veikiausiai tai dar raganos šluotų (šluotelių) pavadinimu žinomos *ragangrybio pažleistos suaugusios medžio šakos*, sakoma, kad *suaugo į krūvą kaip raganės šluota; kudlota kaip raganos šluota* (Jasiūnaitė 2008: 246; taip pat žr. FŽ: 558). Botanikoje ragangrybiai – parazitiniai grybai, sukiantys įvairias augalų deformacijas. Lietuvoje žinomas beržinis ragangrybis (*Taphrina betulina*) „sukelia nenormalų beržų šakų ir lapų augimą“, dėl kurio susidaro vadinamosios raganos (laumės) šluotos (Prigodina Lukošienė, Kutorga 2014: 31). Raganos šluota – tai paukščių lizdą arba šluotą primenantis darinys iš daugybės tarsi iš vienos vietos išaugusių ūglių arba šakelių (ten pat: 29). Kaip apibūdina mikologai, „raganų šluotų šakelės paprastai yra plonesnės ir trumpesnės nei parazituojamo medžio sveikos šakelės. Šluotoje būna nuo kelių dešimčių iki kelių šimtų šakelių“ (ten pat: 31)⁴. Tą patį vardą raganos šluota (rus. *ведьмина метла*) dviem skirtingiems parazitiniams augalams – amalui ir ragangrybiui – suteikia ir rusai (Усачева, Кабакова 2004: 547). Beje, dydžiu ir forma ragangrybiai primena amalus, ypač jeigu jie auga medyje aukščiau. Taigi neretai sunku atskirti, kas tiksliai turima omenyje vartojant skirtingus pavadinimus, tačiau mitologiniu lygmeniu tiek amalo, tiek kitų darinių traktuotė turi panašumų, jie siejami su mitinėmis būtybėmis, žmogui svetima mitine sfera ir, kaip parodys toliau straipsnyje nagrinėjama medžiaga, tam tikrais atvejais gali būti naudojami panašiai, jiems priskiriant analogiškas mitines galias

4 Panašu, kad ir D. Vaitkevičienės amalu vadinamas bičiakrėsliis, *Lietuvių kalbos žodyne* apibrėžiamas kaip *tankiai suaugusių pušies šakelių krūva*, yra ta pati ragangrybio sukelta raganos šluota (LKŽe: bičiakrėsliis; Vaitkevičienė 2001: 82).

ir simbolinę reikšmę. Tokią mintį patvirtina ir amalo vaizdinį skirtingose Europos kultūrose išsamiai tyrusio J. G. Frazerio įžvalgos⁵. Mokslininkas pastebi, kad, pavyzdžiui, Šveicarijos Argau kantono kaimų gyventojai tam tikra prasme šventais laiko *visus* parazitinius augalus, o ypač amalus ant ąžuolų šakų (Frazer 1993: 660–661).

Panagrinėkime dar vieną pavadinimą *velnarykštė*, žodyne apibūdinamą kaip *ligos pažeisto augalo deformuota išauga* (LKŽ: velnarykštė). Kokiōs ligos – nepasakoma. Vis dėlto Jono Basanavičiaus tautosakos rinkinyje *Iš gyvenimo vėlių bei vėlių* publikuotas Viliaus Kalvaičio užrašytas veterinarinis patarimas atskleidžia, kad velnarykštės gydymasis poveikis liaudyje prilygintas laumės šluotos arba amalo:

Jei koks gyvulis velnligės (bėslių) varginams, tai jis labai nukūsta ir vis svyruodams eina, kadang velnias ant jo joja. Prieš tai geriausia priprova – teip vadinama velnarykštė. Toji ale tik labai retai ant nugenėtų (nunegetų) gluosnų, papelių, tųjų žalių kelmų, svi-klų⁶ pasodininkų ir tarp linų randas, nes ji ne apskrita, bet visai plokščia auga. Su tokia plokščia rykšte reik velnio jojamą gyvulį, nuo galvos uodegos link per nugarą braukiant, mušnot, o tai ant dvyliktos adynos arba ir četvergo vakare, nes velnias, tos rykštės pabūgęs, nuo gyvulio pabėg ir daugiau nebegrįžt. Pasakojama, jog ir su laumės šluota tą patį atsieki. Toji beržuose bei kryklėse⁷, ale ir tik labai retai, auga (BsV: 454, nr. 106).

Kitōs J. Basanavičiaus paskelbtos sakmės apie laumes pradžioje paaiškinama, ką žmonės vadindavę *laumių rykštėmis*:

Laumes turėdavusias geležinius nagus, su tais nagais užplakdavusias žmonis. Ir po šiai dienai alksnių krūmuose suaugusias kernas vadina „laumės rykštės“. Laumes, kaip pasakoja, gyvenusias miškuose, didžiuose tankumynuose (BsLPĮ 2: 44).

Panašu, kad apibūdinimas atitinka aptartas ragangrybio sukeliamas deformacijas. Taigi dviejuose naratyvuose panašiai – velnio / laumės rykštėmis – vadinami skirtingi dariniai. Grįžtant prie *velnio šluotos* paminėtina, jog, B. Jasiūnaitės teigimu, šis pasakymas, „ko gero, naujai atsiradęs iš *laumės šluotos* ar *raganos šluotos* dėl kom-

5 Druidų tikėjimą dangiškosios kilmės amalą turint gydomųjų galių, jei tik jis nuo medžio nuimamas auksiniu pjautuvu ar koku kitu ypatingu būdu, taip išvengiant sąlyčio su žeme ir „žemiškais“ buitiniiais įrankiais, britų antropologas lygina su Afrikoje ir Kambodžoje žinomais tikėjimais kitus ant medžių augančius parazitinius augalus nuo medžių šalinti tokiu pat principu, t. y. neliečiant žemės, ir paskui naudoti tikint jų apsauginėmis mitinėmis galiomis. Pavyzdžiui, Kambodžoje tikima, kad suradus ant tamarindo užaugusią orchidėją reikia apsirengti baltai ir atlikti kitus mitiniu požiūriu tinkamam jos nukėlimui nuo medžio reikalingus pasirengimo veiksmus – iš tokio augalo paruoštas gėrimas žmogų darantis nepažeidžiamą (Frazer 1993: 660–661).

6 *Sviklas* – burokas (LKŽe: sviklas).

7 *Kryklė* – nedidelių mėlynų slyvų medis (LKŽe: kryklė).

ponentų kaitos“ (Jasiūnaitė 2008: 253). Etnolingvistė pateikia ir mūsų medžiagą apie, veikiausiai, ragangrybio paveiktas šluotas papildantį lyginamąjį frazeologizmą *Atsiminė kaip velnias šluotų rišt po Visų šventų* (ten pat: 246).

Laumės šluota žinoma ir latviams. XVIII a. Jakobo Langės *Išsamiamė vokiečių–latvių ir latvių–vokiečių kalbų žodyne* (1777) *laumės šluota* – laukiniai šparagai (BRMŠ IV: 185), tačiau tame pačiame žodyne randame ir spėjimą, kad „laumės šluota turėtų būti šluota, ant kurios jodinėja laumės“ (BRMŠ IV: 189). Kiek vėliau išleistame vokiečių kilmės latvių rašytojo ir kalbininko Gothardo Fridricho Stenderio *Latvių kalbos žodyne* (1789) pakartojama laumės šluotos kaip šparago prasmė, tačiau taip pat teigiama, kad latviai amalą vadina *vėjo šluotele* arba *vėjašluote* (BRMŠ IV: 242).

Apibendrinant galima konstatuoti, kad amalas liaudyje vadintas ir kitais vardais, kurie įneša kiek painiavos, nes ne visada įvardija botaninį amalą, ypač tada, kai šis parazitinis krūmas vadinamas kurio nors populiaraus mitologinio personažo – laumės, raganos ar velnio – atributu šluota.

ETIOLOGINIAI NARATYVAI

Kadangi būdingi amalo pavadinimai – frazeologiniai žodžių junginiai, kuriuose minimos mitinės būtybės, galima numanyti, kad tos pačios būtybės turėtų figūruoti ir etiologiniuose pasakojimuose. Tačiau etiologinių sakmių apie amalo atsiradimą rasti nepavyko, o V. Kalvaičio užrašytame tekste laumės šluota, panašu, vadinamas ne amalas. Mažajoje Lietuvoje tikėta, kad laumės galėdavusios paveikti medžių šakas, o dėl kontakto atsirasdavusios *laumių šluotos*:

Jos ir į medžus – į beržus bei krikles – įsisėdavo, tad ant to daikto, kur jos sėdėjusės, čon daug plonų šakučių su mažais lapeliais į kukšdulį, į teip vadinamas „laumių šluotas“, suaugdavo (BsLP 2: 348, nr. 19).

Nors R. Kregždys rašo, kad šiame tekste laumių šluotomis vadinami amalai (Kregždys 2012: 263), bet greičiausiai, kaip teigia ir B. Jasiūnaitė (2008: 252), čia turimos galvoje parazitinio grybo ragangrybio sukeltos deformacijos, juolab kad Lietuvoje paplitęs *beržinis ragangrybis* (Prigodina Lukošienė, Kutorga 2014: 31). Vis dėlto liaudies tikėjime minimų slyvų šakelių šis grybas nedeformuoja⁸.

Amalus atsirandant dėl kontakto su mitine būtybe tikėjo ir slavai. Polesėje aiškinta, kad „velnias landžiojo po medžius ir pametė savo vainiką“, todėl amalas vadinamas *velnio vainiku* (Усачева, Кабакова 2004: 548). Tuo tarpu pietų slavai ši

8 Slyvinis ragangrybis (*Taphrina pruni*) sukelia slyvų vaisių deformacijas – vyžligę (Prigodina Lukošienė, Kutorga 2014: 31).

visžalį krūmą laikė *samodyvų* (bulgarai), *vilų* (serbai, makedonai) ar kitų mitinių būtybių augalu ir tuo motyvavo paprotį, pasiėmus amalą, šioms mitinėms būtybėms atsidėkoti paliekant pinigų arba siūlų (ten pat).

Lietuvių taip pat tikėta, kad ragangrybio išauginta šluota galinti atsirasti ir dėl bičių veiklos. D. Vaitkevičienė tokius darinius linkusi vadinti amalu. „Manoma, kad *amalas* (*Viscum album*) atsiranda ten, kur susimeta spiečiančios bitės, todėl jis vadinamas *bičiakrėsliu*“, – aiškina mitologė, savo teiginį pagrįsdama liaudies tikėjimu: „Biciakrėslis – tį spietys sėdėjo. Aj kur spietys ir in to medzio sėdėsi. Pasėdėjo, ir tį liko tep kap šluota, kap surišta“ (LTR 6447/228/) (cit. iš Vaitkevičienė 2001: 82).

Aukštai medžiuose, tarp žemės ir dangaus augantiems amalams dangiška kilmė būdavo priskiriama įvairiose tradicinėse pasaulėžiūrose. Keltai tikėjo ąžuole užaugusį amalą buvus atsiųstą iš dangaus kaip ženklą, kad ši medį išsirinkęs pats dievas (Frazer 1993: 659). Bulgarų tikėta, kad amalai krinta iš dangaus ant šventų medžių, o Polešėje manyta, kad amalų atsiranda po stiprių liūčių (Усачева, Кабакова 2004: 548). Europoje taip pat buvo tikima, kad amalas pradeda augti žaibui trenkus į medį. Čekai amalus degindavo siekdami apsisaugoti nuo žaibo (ten pat). Čia galime prisiminti ir lietuvišką žodį *amaluoti*, reiškiantį *žaibuoti be griausmo*, sakoma: *Negriaudžia, bet amaluoja; Šį vakarą vakaruose labai amaluoja* (LKŽe: amaluoti). Spėtina, kad ir mūsų kalboje žinomas veiksmazodis „amaluoti“ rodo sąsajas su amalo dangiška kilmė.

AMALAS IR KITOS LAUMĖS ŠLUOTOS TAUTOSAKOJE, TIKĖJIMUOSE IR PAPROČIUOSE

Advento ir Kalėdų laikotarpio žaidimų dainoje „Grįskime mergos ievaro tiltą“ turime geriausiai žinomą ir bene vienintelį amalo paminėjimą lietuvių tautosakoje: *Grįs mergos ievaro tiltą iš beržo šakų, amalėlio lapų. Visus per tiltą praleis, pasiliks vieną geriausią, rugių (šieno) pjovėjėlį. Pasiliko netikiausią (kiaulį, kačių piemenį). Ne, paliko geriausią, rugių (šieno) pjovėjėlį...* (LLDK: 271, nr. 246). Jurgita Ūsaitytė, remdamasi Stasio Skrodenio, Žilvyčio Šaknio ir Dalios Urbanavičienės darbais, šį žaidimą sieja su vaikinų ir merginų iniciacijomis, tačiau, pasak tautosakininkės, „šalia iniciacinės paskirties išryškėja žaidimo sąsaja su kitomis žmogaus ir gamtos egzistencijos transformacijos formomis, kurias teikia vegetacine, vitališkumo simbolika persmelktų *jievaro, beržo šakų, amalo įvaizdžiai*“ (Ūsaitytė 2007: 22–23; žr. ir Skrodenis 1965: 245–258; Šaknys 1996: 39–43; Urbanavičienė 2000: 243–247). Mintį apie ievarą kaip simbolinį augalą, tautosakoje turintį „gyvybingumo, jaunystės, brandos reikšmes“, kelia ir D. Vaitkevičienė (2016: 16). Panašios vegetacijos, gyvybingumo simbolinės reikšmės priskiriamos ir kartu su ievaru dainoje minimam amalui. Apskritai pažymėtina, kad „žaliuojantis ir uogas nokinantis augalas – tai simbolis, išreiškiantis gyvybės idėją“ (ten pat). Taigi, nors ir būdamas nuodingas,

amalas, kaip visžalis, uogas brandinantis krūmas, čia reprezentuoja gyvybingumą ir kartu su ievaro mitologema perteikia simbolinę tilto, per kurį sakraliu laiku turi eiti brandos sulaukę jaunuoliai, prasmę.

Dviejose V. Kalvaičio Mažojoje Lietuvoje užrašytose mitologinėse sakmėse pabrėžiamos velnio ir laumės rykštėmis vadinamiems skirtingiems parazitiniams dariniams priskiriamos apsauginės galios. Jau cituotas tekstas, kuriame teigiama, kad vadinamosios velnligės varginamą gyvulį galima išgydyti aptapšnojant „tokia plokščia rykšte“ – velnarykšte (BsV: 454, nr. 106). Kitame, irgi V. Kalvaičio užrašytame, tekste aprašytas panašus, veikiausiai dėl ragangrybio susidariusios laumės šluotos panaudojimo būdas ir poveikis – laumės šluota mušamas lopšyje gulintis ir vietoj tikrojo kūdikio auginamas laumiukas:

Nekuriai motinai laumės kūdikį apmainė. Tas, jau į trečią metą eidams, dar iš lopšo nėjo, todėl ji, senų moterų pamokinimą pasekdama, ėmė į kiaušo kevalą alaus atvirt, tad tas laumytis, iš lopšo atsikėlęs, skubinos į kuknę, pažūrėjęs – vėl atsigulė. Tai žmona, prie anų paskutinos rodos žengdama, nusipjovė laumės šluotą (į kupstą, arba kukšdulį, berže suaugusų šakų šaka), su tąja tą didgalvį laumytį baisiai kirto, tad laumės, jo pasigailėjusės, motinai jos tikrąjį, jau gerai paūgėjusį kūdikį sugražinusės, savąjį atsiėmė (BsLP 2: 452, nr. 30).

Šluota minima ir kitose lietuvių mitologinėse sakmėse, kuriose aprašomi mėginimai atsikratyti nepageidaujamo „svetimo“ kūdikio (Macijauskaitė-Bonda 2015: 144), tik cituotame tekste maginiam veiksmui atlikti pasitelkiamas ypatingas įrankis – laumiukas išvaromas jį mušant laumių šluota. Kaip ir pirmiau minėtoje sakmėje, tinkamiausiu įrankiu atsikratyti mitinės būtybės laikomas senojoje pasaulėžiūroje jai priskiriamas atributas: velnias išvaromas su velnarykšte, o laumiukas – su laumės šluota⁹. Šluotos naudojimą maginėse praktikose kaip priemonę apsaugoti nuo kerų, ligų, nelaimių ir pan. yra aptarusios B. Jasiūnaitė (2008: 252, 253) ir R. Racėnaitė (2011: 82–89); plg.: senovės lenkų ir čekų žolininkai patardavo į lopšį įdėti amalo, kad kūdikio nekankintų blogi sapnai ir piktosios dvasios (Усачева, Кабакова 2004: 548).

Amalai, kaip ir kai kurie kiti visžaliai augalai, dėl jų simbolinių sąsajų su gyvybingumu naudoti kalendoriniuose ir šeimos papročiuose. Antai pateikėja (g. 1920 m.) iš Pavarėnio kaimo (Varėnos r.) pasakoja:

Velykoms iš šiaudų sodus darydavom. Beržo amalas buvo laikomas namų palaimos augalu, sakydavo, kad amalas namams turtą neša. Jį, kaip papuošimą, kabindavo per Velykas

⁹ Beje, kaip pažymi tautosakininkė R. Racėnaitė (2011: 82–89), mitologinių sakmių duomenimis, patiems laumių vaikams yra būdinga šluotražio forma.

virš stalo, šalia šiaudinio sodo <...>. Sodo pas mus vestuvėse nebūdavo. Pirkia iškaišydavo beržų šakom, o jei vestuves kelia žiemą, tai virš stalo kabina amalą, dėl to, kad jis namams neš turtą ir laimę (VRLP: 85).

Tradicija „laimei“ pasikabinti namie amalą žinoma ir lenkams, bulgarams (Усачева, Кабакова 2004: 548). Visžalis krūmas minimas ir daugelio kitų tautų papročiuose, ypač kalendoriniuose Kalėdų ir Naujųjų metų laikotarpio. Amalu puošiami namai, po juo bučiuojamasi, amalu arba jo uogomis puošiamas Kalėdų stalas (ten pat; Frazer 1993: 662)¹⁰. Su apsauginėmis galiomis susijęs paprotys šiuo augalu puošti namus per Kalėdas ir bučiuotis po palubėje pakabintu amalu ilgainiui išplito visoje Europoje. Kalėdiniu laikotarpiu žiniasklaidos kasmet amalas prisimenamas ir Lietuvoje.

Amalas gana plačiai naudotas siekiant užtikrinti ūkinę sėkmę. Varėnos apylinkėse buvęs paprotys *per Sekmines beržo amalu plakti galvijų (ypač karvių) šonus, idant gyvuliai būtų sveiki* LIIA 54(308/837/) (cit. iš Kregždys 2012: 263). Kruonyje (Kaišiadorių r.) tikėta: *[K]ad avis ir kiaules sektųsi auginti, statant tvartą, reikia į pamatą įdėti medį su amalu* LTR 1834(532). Plg.: čekai amalo duodavo avims nuo persileidimo (Усачева, Кабакова 2004: 548); švedai pavasarį amalą kabindavo tvarte, kad apsaugotų gyvulius nuo trolių (Frazer 1993: 702); Slovakijoje amalą per Naujus metus užkasdavo po tvarto slenksčiu, kad prie gyvulių nelįstų raganos (Усачева, Кабакова 2004: 548); keltų druidai tikėjo, kad per Jonines nuo ažuolo nuimtas amalas nevaisingiems gyvuliams gali padėti atsivesti prieauglio ir yra vaistas nuo visų nuodų (Frazer 1993: 659). Kaip minėta, nuo kenkėjiško mitinių būtybių poveikio gyvulius esą saugodavusios ir ragangrybio paveiktos medžių šakos. Pavyzdžiui, Pakruojo rajone užrašytas tikėjimas, kad tokios šakos saugančios nuo nužiūrėjimo: *[R]eik parnešt raganės šluotą – kiaules iškapot nuo negerų akių* (LKŽe: šluota; taip pat žr. FŽ: 558).

Mato Slančiausko Jonišio rajone užrašytas užkalbėjimas liudija tradicinėje pasaulėžiūroje gyvavus tam tikras su amalu (?) atliekamas magines praktikas bitėms paveikti:

Bitelės, ateikit į mano darželį! Čion su žiedeliais, bitinėli, eik į mano darželaitį! Čion angelų lovaitės, minkšti patalėliai, pasilsėste, aaa, aaa, aaa. Pone Dieve, žegnok mano darželaitį!

Eit apė darželį su laumšluote kalbant tuos žodžius (BsJK: 216, nr. 67).

Kaip pažymi D. Vaitkevičienė, lietuvių bitininkai amalą taip pat naudojo spiečiančioms bitėms stabdyti: *su amalais reik ištrinti aulį, kad bitys stovėtų* (Vaitkevi-

¹⁰ Amalas minėtuose papročiuose figūruoja tikriausiai ne tik dėl simbolinės vaisingumo reikšmės; dėl rutuliškos formos jis gali būti siejamas ir su pasaulio vaizdiniu.

čienė 2001: 82). Ši visžalį krūmą vertinę ir slavų bitininkai: aviliai kelti į amaluotus medžius, per Kūčias amalu smilkydavo avilius, kad bitės gerai spiestų, prieš Kalėdas nuimto amalo dėdavo į avilius, kad būtų daug medaus (Усачева, Кабакова 2004: 548).

Amalą geriau pažįstančiose ir mitinę simbolinę reikšmę jam priskiriančiose tautose taip pat tikėta šio augalo galia padėti praturtėti surandant lobį (ten pat; Kregždys 2012: 262). Tiesa, Lietuvoje tokių tikėjimų neužfiksuota. Nepavyko rasti ir senesnių paliudijimų apie amalo vartojimą liaudies medicinoje, nors, kaip žinoma, šis nuodingas augalas garsus gydomosiomis savybėmis ir net laikytas panacėja nuo visų nesveikatų, ypač nuo vaikų ligų (Frazer 1993: 661). Nuo medžio nuimtas tam tikru ypatingu metu ir taip, kad nepalietų žemės, amalas vartotas nevaisingumui, nuomariui, įvairioms vaikų ligoms gydyti (ten pat: 659–663; žr. Kregždys 2012: 261–262). Pastaruoju metu tekstų apie amalo gydomąsias savybes, ypač jo vartojimą onkologinėms ligoms gydyti, pasirodo Lietuvos internete, įvairiose svetainėse pateikiama „liaudies receptų“ su amalu. Kaip pažymi dendrologas Mindaugas Navasaitis, iš amalo „šakelių ir lapų gaminami vaistai arteriniam kraujospūdžiui, epilepsijai, aterosklerozei gydyti, reguliuoti širdies veiklą, mažinti nervų sistemos jautrumą“ (Navasaitis 2004: 684).

IŠVADOS

Apibendrinant galima teigti, kad nors surinktos žinios apie amalo traktuotę mūsų kultūroje nėra gausios, bet jos rodo lietuvius pažinus amalą ir jam teikus maginių galių. Amalas liaudyje vadintas ir kitais vardais, pavyzdžiui, *laumės* arba *raganos šluota*, o šie frazeologizmai įvardija ne tik botaninį amalą, bet ir amalą primenantį parazitinio grybo sukeltą darinį iš daugybės tarsi iš vienos vietos išaugusių ūglių arba šakelių. Dėl šios priežasties į reiškinį straipsnyje pažvelgta iš platesnės perspektyvos. Ši metodologinė prieiga pasiteisino, nes įvairios medžiagos analizė parodė, kad ir amalo, ir rutuliškai suaugusių ragangrybio paveiktų šakelių vaizdiniai mitinėje–simbolinėje plotmėje kai kuriais atvejais tapatūs, tiek amalui, tiek deformuotoms šakelėms priskiriamos apsauginės galios. Tuo tarpu amalui, kaip visžaliui krūmui, senojoje lietuvių pasaulėžiūroje, be minėtos apsauginės funkcijos, teiktos ir vegetacijos, gyvybingumo, vaisingumo simbolinės reikšmės. Advento ir Kalėdų laikotarpio žaidimų dainoje jis reprezentuoja gyvybingumą ir kartu su ievaro mitologema perteikia simbolinę tilto, per kurį sakraliu laiku turi eiti brandos sulaukę jaunuoliai, prasmę. Į ši prasmių lauką patenka ir per Velykas ar vestuves Dzūkijoje virš stalo kabinto amalo simbolika.

ŠALTINIAI

- BRMŠ – *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, sudarė Norbertas Vėlius, t. 2: *XVI amžius* – 2001, t. 3: *XVII amžius* – 2003, t. 4: *XVIII amžius* – 2005, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- BsJK – *Juodoji knyga*, sudarė Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
- BsLP – *Lietuviškos pasakos*, kn. 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 6), Vilnius: Vaga, 2003.
- BsLPĮ – *Lietuviškos pasakos įvairios*, kn. 2, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 2), Vilnius: Vaga, 2003.
- BsV – *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, surinko Jonas Basanavičius, parengė Kostas Aleksynas, pabaigos žodį ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka, (*Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 7), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- FŽ – *Frazeologijos žodynas*, rengė Irena Ermanytė... [et al.], Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2001.
- LIIA – Lietuvos istorijos instituto archyvas.
- LKEŽ – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, prieiga per internetą: <http://etimologija.baltnexus.lt/?w=sora>.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*: elektroninė versija, t. I–XX, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941–2002, prieiga per internetą: www.lkz.lt.
- LLDK – Vanda Misevičienė. *Lietuvių liaudies dainų katalogas: darbo dainos. Kalendorinių apeigų dainos*, Vilnius: Vaga, 1972.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- ODE – *Oxford Dictionary of English*, edited by Angus Stevenson, 3rd ed., Oxford: Oxford University Press, 2010.
- VRLP – *Velykų rytą lelija pražydo: Verbų sekmadienio, Velykų, Jurginių papročiai ir tautosaka*, parengė Nijolė Marcinkevičienė (papročiai, tikėjimai, burtai), Loreta Sungailienė (dainuojamoji tautosaka), Audronė Vakariniene (choreografinis folkloras), (*Gyvoji tradicija*, kn. 4), Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 2007.

LITERATŪRA

- Frazer James George 1993. *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion*, Herfordshire: Wordsworth Editions Ltd.
- Greimas Algirdas Julius 1990. *Tautos atminties beiškant: apie dievus ir žmones*, Vilnius: Mokslas–Chicago (Ill.): Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas.
- Gritėnienė Aurelija 2006. *Augalų pavadinimų motyvacija šiaurės panevėžiškių patarmėje*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Jasiūnaitė Birutė 2008. „Raganos šluota‘ (mitologinių personažų įrankiai frazeologijoje)“, *Baltistica*, t. XLIII (2), p. 245–261.
- Kregždys Rolandas 2012. „Baltų mitologemų genezė: amalas ‘Viscum album’ (Origin of Baltic Mythologemes: Mistletoe ‘Viscum Album’)“, in: *Sakralieji baltų kultūros aspektai = Sacral Aspects of the Baltic Culture*, Vilnius: Lietuvos kultūros tyrimų institutas, p. 260–292.
- Macijauskaitė–Bonda Jurgita 2015. *Vaikas lietuvių pasakose ir sakmėse*: monografija, Vilnius: Gimtasis žodis.
- Navasaitis Mindaugas 2004. *Dendrologija*: vadovėlis aukštųjų mokyklų miškininkystės, taikomosios ekologijos, architektūros specialybių studentams, Vilnius: Margi raštai.
- Prigodina Lukošienė Ingrida, Kutorga Ernestas 2014. *Mikologijos laboratoriniai darbai*: mokomoji knyga, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Racėnaitė Radvilė 2011. „Šluota, šlavimas ir šiukšlės: simbolinės reikšmės lietuvių folklore ir papročiuose“, *Tautosakos darbai*, t. XLII, p. 78–99, prieiga per internetą: http://www.lti.lt/failai/08_Racenaite.pdf.
- Sąrašas 2000. *Apriboti ar draudžiamų rinkti bei prekiauti laukinių augalų ir grybų rūšių sąrašas*, patvirtintas Lietuvos Respublikos aplinkos ministro 2000 m. balandžio 27 d. įsakymu Nr. 173.
- Skrodenis Stasys 1965. „Lietuvių liaudies žaidimas 'Jievaro tiltas'“, *LTSR MA darbai*, serija A, p. 245–258.
- Snarskis Petras 1959. „Paprastasis amalas Lietuvos TSR“, *Mūsų girios*, Nr. 12, p. 13–17.
- Šaknys Žilvytis Bernardas 1996. „Jaunimo brandos apeigos Lietuvoje: XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje“, (*Lietuvos etnologija*, t. 1), Vilnius: Pradai.
- Urbanavičienė Dalia 2000. *Lietuvių apeiginė choreografija*, Vilnius: Lietuvos muzikos akademija.
- Ūsaitytė Jurgita 2007. „Advento-Kalėdų dainų turinio apimtis ir potekstės“, in: *Lietuvių liaudies dainynas*, t. XX: *Kalendorinių apeigų dainos*, kn. 1, parengė Jurgita Ūsaitytė, melodijas parengė Aušra Žičkienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 9–40.
- Vaitkevičienė Daiva 2001. *Ugnies metaforos: lietuvių ir latvių mitologijos studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Vaitkevičienė 2016. „'Jievareli tu žaliasai, tavo saldžios vuogos': naujas raktas senam vaizdiniui“, in: *Augalai baltų religijoje ir mitologijoje: profesoriaus Norberto Vėliaus skaitymai (IX): pranešimų santrauka*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 15–16, prieiga per internetą: [http://www.lti.lt/failai/VS_tezes_20160401\(1\).pdf](http://www.lti.lt/failai/VS_tezes_20160401(1).pdf), [žiūrėta 2016-12-05].
- Усачева Валерия Васильевна, Кабакова Галина Ильинична 2004. „Омела“, in: *Славянские древности: этнолингвистический словарь*, т. 3, под ред. Н. И. Толстого, Москва: Международные отношения, p. 347–348.

Laumė's broom or the Image of the Mistletoe in the Traditional Lithuanian Culture

JURGITA MACIJAUŠKAITĖ - BONDA

S u m m a r y

Mistletoe (Lith. *amalas*) is a widespread parasitic plant that is mentioned in various beliefs, myths and other traditional narratives, and is used in rituals, different magic practices and folk medicine. In Lithuania, only one of its species, *Viscum album*, is known. Even though the mistletoe played an important role in other European cultures, for instance, Druidic and Norse mythologies, the data about its place in the archaic Lithuanian worldview is quite fragmentary. Most probably it is caused by the climatic conditions with relatively frosty winters that limited the spread of the plant in the country.

The aim of this article is to collect and systemise the data regarding the mistletoe, and taking into consideration folklore, linguistic and ethnographic material, reveal its image in the traditional Lithuanian culture. While analysing the data, it was noticed that the Lithuanian word *amalas* and the other names defining the mistletoe, as for instance *laumės šluota*, i.e. the broom of *laumė* (a fairy in Lithuanian folklore) are polysemantic and can be used to name not only the evergreen scrub growing on the trees but also certain dense masses of shoots growing from a single point on birch trees, that are caused by the parasitic fungus *Taphrina betulina* and resemble a broom or a bird's nest (in English, the latter are called witch's brooms). For this reason, the research field was expanded to include not only the mistletoe but also

the witch's broom. It is also important to mention that in the ancient Lithuanian worldview both plants quite often were treated in similar ways. The article first discusses the names of the plants, then etiological narratives about the occurrence of the mistletoe and the witch's broom are analysed, and last their image in folklore, folk beliefs and customs is revealed. The methodology of the research presented in this article consists of analytical descriptive and comparative analysis, Lithuanian data is compared with analogous examples from other nations' folklore, customs, beliefs, lexical and phraseological facts.

The research revealed that even though data regarding the image of the mistletoe is not very rich, it shows that Lithuanians knew this plant and attributed to it magical powers. In the literary Lithuanian language and its dialects, the mistletoe, Lith. *amalas* is also called *amuolas*, *tirkšlys*, *tiršlys*, *prilypas*, *laumšluotė*, *laumės* / *raganos* / *raganės* / *velnio šluota* (*fairys* / *witch's* / *devil's broom*), but the idiomatic expression *laumės* or *witch's broom* refers not only to the mistletoe but also to the ball-shaped bundle of twigs that resembles a mistletoe (called *witch's broom* in English). Based on the results obtained, it can be claimed that both the image of the mistletoe and that of the witch's broom from the mythical symbolic perspective in certain cases are identical; both plants are related to mythical beings, mythical space between the earth and the sky, and are attributed analogous protective powers. In the ancient Lithuanian worldview, as an evergreen the mistletoe was also given the symbolic meaning of vegetation, vitality and fertility. In the Advent-Christmas period song accompanying the game *Grįskime mergos ievaro tiltą* ("Girls, Let's Make a *Ievaras* Bridge") the mistletoe mentioned as a material for the construction of the symbolic bridge represents vitality and together with the mythologeme of the other mythical plant *ievaras* transmits the symbolic meaning of the bridge that must be crossed by young matured people during the sacred period.

Gauta 2016-12-06